

Dug pogled ka autonomiji. Kapitalizam, migracije i društvene borbe¹

„Govoriti o autonomiji migracije”, pišu Papadopulos, Stivenson i Cianos (Papadopoulos, Stephenson, Tsianos), „znači razumeti migraciju kao društveni pokret u doslovnom značenju reči, a ne kao puki odgovor na ekonomsko i socijalno nezadovoljstvo“. Oni, dalje, kažu: „U pristupu autonomiji migracije, migracija se, naravno, ne posmatra izolovano od društvenih, kulturnih i ekonomskih struktura. Upravo suprotno: ona se shvata kao stvaralačka snaga unutar ovih struktura“ (2008: 202). Bavljenje autonomijom migracije, prema tome, zahteva „drugačiju senzibilnost“, a rekao bih i drugačiji *pogled* na stvari. Tu mislim na onakvo shvatanje migracijskih kretanja i sukoba u kojem se prednost daje subjektivnim praksama, željama, očekivanjima, te ponašanju samih migranata. Ovakvo shvatanje ne povlači romantizovanje, budući da se *ambivalentnost* ovih subjektivnih praksi i ponašanja nikada ne gubi iz vida. Unutar migracije shvaćene kao društveni pokret nastaju novi dispozitivi dominacije i eksploatacije, kao i nove prakse slobode i jednakosti. Pristup autonomiji migracije na ovom planu trebalo bi razumeti kao posebnu perspektivu iz koje se sagledavaju „politike mobilnosti“ – takvu koja bi naglasila subjektivne úloge u borbama i okršajima koji materijalno sačinjavaju polje takve jedne politike. To pokazuje, da upotrebim izraz koji je predložila Viki Skvajer (Vicki Squire) u uvodu ove knjige, kako je sama „politika kontrole“ prinuđena da nađe zajednički jezik sa „politikom migracije“, koja strukturno prevazilazi njene prakse (stalno iznova sprovedenog) razgraničavanja. Time je, faktički, omogućena analiza proizvodnje neregularnosti, ne kao jednostranog procesa isključenja i dominacije kojim upravljaju država i pravo, već kao napetog i konfliktnog procesa u kojem su subjektivni pokreti i borbe migracija aktivan i temeljan činilac.

U zvaničnim prikazima pokretā ili borbi migranata često se koristi optika građanstva/državljanstva, u smislu da se tvrdi kako migranti žele da postanu građani/državljeni. Pristup autonomije migracija funkcioniše na drugačiji način. Pažnja se posvećuje činjenici da migranti – oni registrovani kao i oni neregistrovani – *deluju* kao građani, i insistira se da oni *već jesu* građani (Bojadžijev&Karakayali, 2007: 205). To zahteva konceptualizaciju građanstva/državljanstva koja se razlikuje od one kakva se upotrebljava u 'mejnstrim' studijama, koje su usredsređene na brigu o integraciji migranata unutar

postojećeg pravnog i političkog okvira. Nasuprot tome, mi naglašavamo važnost praksi i zahtevā onih koji nisu nužno građani u juridičkom smislu, za razvoj razumevanja transformacije samog pravnog okvira građanstva. Time se otvara mogućnost konceptualizacije pokretā i borbi neregularnih migranata kao centralne komponente u konstrukciji i transformaciji građanstva kao „ustanove u kretanju“ (Balibar 2001; Isin 2002 i 2009; Mezzadra 2004). Ipak, sa mog stanovišta (to je ono u čemu se odvajam od gledišta koje zastupaju Papadopulos, Stivenson i Cianos), autonomija migracija mora dalje da se razvija u odnosu na naše razumevanje uloge koju je imala mobilnost u istoriji i savremenoj realnosti kapitalizma. Daleko od svođenja „mobilne subjektivnosti na produktivističku subjektivnost kapitalizma“ (Papadopulos, Stephenson, Tsianos, 2008: 207), u ovom čitanju se ističu tenzije i sukobi prisutni u samom konkretizovanom iskustvu migranata, dok se autonomija migracija locira unutar šireg konteksta analize proizvodnje subjektivnosti pod kapitalizmom. U ovom eseju analizirana su različita pitanja koja imaju svog udela u savremenim debatama o migraciji upravo iz perspektive proizvodnje subjektivnosti u vladavini kapitalizma – od takozvane „nove ekonomije migracije“ do konceptata integracije, građanstva i demokratije – kako bi se skicirao pristup autonomije migracija. Glavni argument razvijen u ovom eseju jeste taj da je neregularnost dvosmisleno stanje koje čini ključni politički ulog u savremenim društvenim borbama oko kapitala i migracije.

Potrebno je izneti nekoliko uvodnih opaski kako bi se razjasnilo polje delovanja i opšte polazište ovog eseja. Pre svega, neophodno je podvući to da se u ovom eseju izlaže argument koji je razvijen unutar istraživanja i političkih iskustava zasnovanih na onome što bismo, sa oprezom i privremeno, mogli nazvati „evropskim“. Iako ću se osvrnuti na podatke dobijene iz drugih političkih i društvenih konteksta (od SAD-a do Kine), ne tvrdim da se moj pristup autonomije kao takav može primeniti u „globalnim“ razmerama. Iako je Evropa, naravno, društveni konstrukt koji veštački objedinjuje raznolike lokalne sredine (pomenuću samo tri zemlje: Italija, Nemačka i UK predstavljaju sasvim različite istorije i pejzaže migracije), jasno je da takva konstrukcija privileguje one „zapadnoevropske“, te da bi već i samo uzimanje u obzir srednjoevropskih i istočnoevropskih specifičnosti zahtevalo značajnu doradu i prilagođavanje teorijskog okvira koji ću razviti na sledećim stranama. Razume se, to važi utoliko više ako u obzir treba uzeti dodatne istorije migracije i kapitalističkog razvoja u njihovoj celosti. Mada mislim da postoji potreba za analitičkim okvirom koji bi mogao obuhvatiti specifičnost savremenih *globalnih* migracija, ovaj esej ima svoju specifičnu „lokaciju“. Ipak, pokušao sam da povedem računa o ograničenjima i zamkama koje nastaju iz činjenice da su kritičke rasprave o migraciji „gotovo bez izuzetka sve vođene u kontekstu migracije u Evropu ili njene nekadašnje iseljeničke kolonije“

(Chalcraft, 2007: 27). Kao što to Džon Čalkraft ubedljivo pokazuje, trebalo bi uzeti u obzir i druge istorije i iskustva migracija – pogotovo onoga što bi se moglo nazvati migracijom Jug-Jug. To nam ne bi bilo od koristi isključivo kao faktografska građa, već i ako bismo hteli da problematizujemo način na koji analiziramo migraciju u Evropi i na „Zapadu“, kako bismo metodološki izvežbali i decentrirali naš kritički pogled.

Čalkraftova intervencija od posebnog je značaja, budući da se rasprave na koje on upućuje tiču pre svega polarnosti između ekonomskog razumevanja migracije u smislu „eksploatacije“, i pozitivnijeg shvatanja, kakvo u prvom redu nude teoretičari studija kulture, gde se skreće pažnja na destabilizujući efekat aktivnog prisustva i hibridnosti migranata na „utemeljivačke metanarative“ i „proste binarnosti Sopstva i Drugog“ (Chalcraft, 2007: 27). Time dolazimo do druge uvodne napomene. Premda se pristup autonomije migracija može olako (i pogrešno) razumeti kao priklanjanje onoj drugoj od pozicija koje je skicirao Čalkraft, zapravo takav pristup ima za cilj da pruži doprinos dubljem kritičkom promišljanju stvarnosti eksploatacije. On može da obuhvati mnoge od uvida poteklih iz studija kulture, u isto vreme podvlačeći značaj i dvosmislenost uslovā i praksi koje takve studije nastoje da objasne. Iako Čalkraft piše o migrantima-radnicima iz Sirije u Libanu, mnoga njegova saznanja važe i iz evropske perspektive. S punim pravom bismo mogli reći da on iznosi zapažanje koje ima svoju vrednost u svetskim okvirima kada kaže da: „hibridnost, prelazak granica i delovanje mogu da se spoje sa polarizacijom, hijerarhijom, otuđenjem i komodifikacijom, pa čak i da ih prodube“ (Chalcraft, 2007: 46). Ipak, ono što suštinski razlikuje pristup autonomije migracija od „ekonomističkog“ stanovišta u pogledu migracije jeste njegov naglasak na subjektivnosti živog rada kao konstitutivnog i antagonističkog elementa odnosa kapitala. To je u skladu sa tradicijom autonomnog marksizma, i počiva na elementu subjektivnosti koji se lako može izgubiti u tradicionalnijim i „objektivističkijim“ čitanjima Marksa (Karl Marx). Štaviše, eksploatacija je oduvek bila, a i danas je to više nego ikada, *društveni* proces, koji se ne sme posmatrati kao ograničen na segment proizvodnje. Pre, eksploatacija prožima čitavo tkivo proizvodnje i reprodukcije. Sa ove tačke gledišta, eksploatacija migranata mora se pratiti kroz celinu procesa i iskustva migracija, i uvek u konfrontaciji sa uslovima i mogućnostima delovanja migranata, kao i sa materijalnom osnovom potencijalne borbe. Kao što sam to gore istakao, upravo ovo delovanje, naime proizvodnja subjektivnosti migranata – u pitanje dovedeno i protivrečno polje – leži u srži pristupa autonomije migracija koji skiciram u ovom eseju.

Izvan polarnosti kakvu je ocrtao Čalkraft, na polju „studija građanstva“ poslednjih godina su ostvareni veoma značajni doprinosi našem razumevanju uloga „politike mobilnosti“. Baveći se ovim doprinosima osvrnuću se na rad Etjena Balibara (Étienne Balibar) i Engina Isina, kao i na rad o (radikalnoj) demokratiji kakav su preduzeli istraživači poput Žaka Ransijera (Jacques Rancière) i Boni Honig (Bonnie Honig). Dok je naglasak na „aktivističkoj“ dimenziji građanstva i demokratije presudni teorijski potez koji nam dozvoljava da shvatimo politički izazov migracije, ono što je problematično u vezi takvih prikaza građanstva jeste njihov neuspeh da u dovoljnoj meri povežu analizu građanstva i demokratije sa kritičkim razumevanjem savremenog kapitalizma. Ne samo što nam je potrebna detaljna analiza načina na koji je „neo-liberalizam“ dezartikulisao ili razbio društveno građanstvo, već je potrebno i pomno preispitati osporeno polje subjektivnosti koje mu odgovara. To zahteva fokusiranje na heterogena subjektivna stanovišta, figure i uslove koji ulaze u skup činilaca savremenog živog rada. Migracija, što ću pokušati da pokažem, ima ključnu ulogu među ovim činocima, te je sa tog stanovišta treba i istraživati (Hardt & Negri, 2009: 134). Takav naglasak ima posledice koje su značajne za bilo koju kritičku analizu neregularne migracije. Mada su studije kritičkog građanstva na presudan način doprinele dovođenju u pitanje odsečne distinkcije između građana i ne-građana, i u prvi plan izbacile delovanje stranaca, pridošlica, tuđinaca (Isin, 2002), sâm diskurs građanstva istorijski i teorijski je zasnovan na razlikovanju između unutrašnjeg i spoljašnjeg. Nije lako zaobići ovu distinkciju ostajući unutar samog diskursa građanstva. Nije nikakva slučajnost to što je većina studija o pokretima i borbama migracija sa stanovišta građanstva fokusirana na *sans-papiers** ili neregularne migrante; na subjekte koji su konstruisani kao isključeni iz građanstva. Ove studije su neophodne i značajne. Međutim, pri fokusu isključivo na borbe neregularnih migranata javlja se rizik od binarnosti koja zamagljuje činjenicu da „regularni“ migranti takođe žive u uslovima proizvedenim od strane istog režima koji proizvodi kako sistem raslojenog, a često i rasno odvojenog, građanstva, tako i „neregularnost“. Pobuna u francuskim *banlieues**ⁱⁱ iz 2005. godine čini mi se kao važna u sklopu pitanja o kojima je ovde reč. Kombinujući kritički prikaz građanstva sa kritičkom analizom savremenog kapitalizma, moguće je istaći kontinuitet ovog procesa i baciti drugačije svetlo na same „neregularne migracije“. To je fokus ovog eseja, koji kao svoje polazište ima naglasak na odnosu između kapitalizma i migracija.

Migracija, kapitalizam i pripitomljavanje mobilnosti

ⁱⁱ osobe bez boravišne dozvole, 'bez papira' (prev.)

ⁱⁱ * predgrađa (prev.)

Migracija i kapitalizam: svakako, složena tema. Skup problema obuhvaćenih ovim naslovom kojima treba posvetiti pažnju, u istorijskoj kao i teorijskoj perspektivi, dovoljan je da nam se od njega zavrti u glavi. Počnimo, stoga, tako što ćemo definisati ograničenja onoga čime se ovaj tekst bavi. Opšti kontekst unutar kojeg bih želeo da situiram svoja razmišljanja jeste onaj koji su ocrtala istraživanja o mobilnosti rada u istorijskom kapitalizmu (vidi Moulier Boutang, 1998; Steinfeld, 2001; Mezzadra, 2006: poglavlje 2; Van der Linden, 2008). Ova dela su pokazala da je kapitalizam obeležen strukturnom tenzijom između grupe subjektivnih praksi kroz koje se izražava mobilnost rada (što svakako treba razumeti kao precizne odgovore na kontinuirano preokretanje tradicionalnih društvenih struktura koje je stvorio kapitalistički razvoj), i pokušaja kapitala da nametne „despotsku“ kontrolu nad njima putem sredstava temeljnog posredovanja od strane države. Borbe oko mobilnosti vode se tokom čitave istorije kapitalizma, od trenutka kada je prvo ograđivanje zemljišnih poseda u Engleskoj mobilizovalo lokalno seosko stanovništvo, kao i od trenutka kada je prvi brod krcat robovima preplovio Atlantik. Čak bi se moglo reći i to da suprotstavljenost „politike migracije“ i „politike kontrole“ traje u samom srcu istorije kapitalizma. Rezultat ovih napetosti i sukoba jeste kompleksni dispozitiv zasnovan kako na *valorizaciji* i *ograničavanju* mobilnosti radne snage, tako i na specifičnom obliku subjektivnosti – heterogenim željama, navikama, oblicima života – koji odgovara praksama mobilnosti (cf. Read, 2003, naročito poglavlje 1). *Prekomerna* mobilnost u pogledu ovog složenog dispozitiva jeste ono što čini glavni udeo u politikama i borbama migracija. Sa jedne strane, uz pomoć Države i drugih političkih i administrativnih aparata kapital pokušava da prekomernu mobilnost održi u propisanom okviru, odnosno da je *eksploatiše*. Borbe migracija, sa druge strane, često se odlikuju transformacijom ovog momenta prekomernosti u materijalnu osnovu otpora i organizovanja. Da još jednom citiram esej Džona Čalkrafta o sirijskim migrantima-radnicima u Libanu: „sama činjenica da sistem zahteva delovanje znači da, u kontekstu preloma i nestabilnosti, ovo delovanje može biti reartikulisano u cilju susprotstavljanja sistematičnoj akumulaciji“ (Chalkraft, 2007, s. 47).

Migracija, posmatrana iz ove perspektive, predstavlja suštinsko polje istraživanja koje nam omogućava da kritički razumemo kapitalizam. Mogli bismo reći da je bez migracija kapitalizam nezamisliv, sa svojim režimom koji pokušava da kontroliše ili ukroti mobilnost radne snage, kojoj pripada strateška uloga u kontituisanju kapitalizma i klasnih odnosa. Oblikovani pod pritiskom radničkih pokreta i borbi, migracioni režimi određuju ugao pod kojim se složene forme potčinjavanja rada kapitalu rekonstruišu. Mada je reč o paradigmatičnoj situaciji ona nije, zbog toga, lišena odgovarajuće specifičnosti, u tom smislu da kontrola mobilnosti na više specifičnih načina utiče na shvatanja i stavove migranata-radnika,

u isto vreme utičući i na celokupnost radnih odnosa. Kričička analiza savremenih režima migracije stoga omogućava kričičko sagledavanje savremenih preobražaja *klasnog sastava (kompozicije)*, definisanog u skladu sa polazištima italijanskih autonomističkih marksista (vidi Mezzadra, 2009). Iz ove perspektive, pokreti i borbe neregularnih migranata, kao i politike kontrole koje ih suzbijaju, dobijaju naročitu važnost imajući u vidu savremene procese povezane sa fleksibilizacijom tržišta rada i „prekarizacijom“ rada. Suvišno je isticati da su tokom modernog doba uvek postojali migranti koji žive u „neregularnim“ uslovima. Međutim, kao pravni koncept, kao i specifična meta politika kontrole i javnog diskursa, „nelegalni imigrant“ u Evropi dospeva u prvi plan tek sa radikalnom promenom u politikama migracije nakon naftne krize iz 1973. godine i krize fordizma (Wihtol de Wenden, 1988; Suárez-Navaz, s. 23)

Zabrana uvoza radne snage u Zapadnoj Nemačkoj iz novembra 1973. godine, zajedno sa sličnim potezima u drugim severnoevropskim zemljama, označila je kraj programā i modelā „gostujućih radnika” koji su oblikovali zapadnoevropske političke pejzaže migracije nakon rata. Dok su okupljanje razdvojenih članova porodice i dobijanje azila postali glavni putevi trajnog legalnog ulaza u evropski prostor, migracija se nastavila nezavisno od novog pravnog režima. Autonomnu dinamiku migracije treba razumeti unutar okvira borbi radikalnih (često autonomnih) migranata-radnika iz poslednjih godina sistema „gostujućih radnika“, koje su svoj najjači izraz dobile prilikom štrajka organizovanog krajem leta 1973. godine u Fordovom proizvodnom pogonu u Kelnu (Bojadžijev, 2008: 157-160). Ove borbe, kao i autonomne migracije nakon 1973. godine, demonstriraju ograničenja takozvane „teorije bafera”, koja čini pozadinu programa gostujućih radnika, po kojoj migranti-radnici u bilo kojem trenutku mogu biti deportovani nazad u zemlju iz koje su došli u slučaju ekonomske krize (čime je nezaposlenost eksternalizovana). U isto vreme, prvi pokušaji fleksibilizovanja tržišta rada, pogotovo (ali ne samo zato) uporedo sa postojanjem velikog informatičkog ekonomskog sektora u južnoevropskim zemljama, konsolidovali su ekonomske uslove za „neregularnu” migraciju počev od ranih osamdesetih godina XX veka. To je tokom 90-ih godina olakšalo snabdevanje jeftinom, fleksibilnom i pokornom radnom snagom, u skladu sa evropskim politikama migracije. Slična strujanja se, pod sasvim različitim uslovima, mogu primetiti od sredine sedamdesetih godina XX veka u Severnoj Americi, te u novoundustrijalizovanim zemljama, kao i u zemljama proizvođačima nafte. Masa visoko mobilne „neregularne” radne snage je narasla u poslednjih nekoliko decenija, često uz prećutni pristanak od strane država, u cilju podsticanja transnacionalne akumulacije (Rosewarne, 2001). En MekNevin (Anne McNevin) sugeriše da su pod ovim uslovima „neregularni migranti inkorporirani u političku zajednicu kao ekonomski učesnici ali im je uskraćen status punopravnih članova. Oni su stranci u suštinskom

značenju te reči.“ (2006: 141). Ovde treba napomenuti i to da su se, u ovom kontekstu, prakse i tehnike postizanja visokog stepena bezbednosti javile uveliko pre 11. septembra. Neregularni migranti reprezentovani su u popularnim i administrativnim diskursima kao uljezi, pa prema tome kao intenzivna pretnja suverenitetu i bezbednosti države, što vodi daljem sužavanju njihovog prostora i sloboda kretanja. Iako na ovom mestu nećemo podrobnije ispitivati ovu dimenziju, ona je od kritične važnosti za naše razumevanje savremene politike mobilnosti u celini, kao i položaja neregularnih migranata uzetog zasebno.

U vezi sa ovom političkom konstelacijom mnogi od nas, radeći na različitim kontinentima i neretko nezavisno jedni od drugih, pokušali su tokom poslednjih nekoliko godina da razviju teoriju *autonomije migracije* (Moulier Boutang, 1998; Mezzadra, 2006; Papadopulos, Stephenson, Tsianos, 2008; Bojadžijev, Karakayali, 2008). Ovim pristupom skreće se pažnja na nesvodljivost savremenih kretanja migranata na „zakone“ ponude i potražnje, koji bi trebalo da upravljaju međunarodnom podelom rada i državnim politikama koje pokušavaju da regulišu takva kretanja. Pažnja se takođe skreće na preteranost praksi i subjektivnih zahteva izraženih preko i iznad „objektivnih uzroka“ koji ih determinišu, ističući – kako to Ranabir Samadar kaže u svom uticajnom istraživanju o prekograničnoj migraciji iz Bangladeša u Zapadni Bengal – da u znatnom broju slučajeva „odluka imigranata da pobegnu od stega društvenih odnosa i duboko ukopanih hijerarhija moći u svom rodnom selu, gradu ili zemlji... predstavlja čin njihovog otpora“ (Samaddar, 199, s. 150). U nastavku teksta dalje razvijam i produbljujem ovu tezu, fokusirajući se posebno na načine na koje pristup autonomije migracija nudi značajne uvide u razumevanje neregularne migracije. Tačnije, njen naglasak na napetosti između radničke migracije i kontrole radničke populacije omogućava nam da shvatimo položaj neregularnosti kao deo *continuum*-a subjektivnih pozicija koje su konstitutivni činilac celine spektra migracije. Radikalna *prekarnost* neregularnih migranata u ovom pogledu je krajnja reprezentacija skupa crta koje su neprekidno proizvedene i reprodukovane od strane određenih režima migracije, čije funkcionisanje uslovljava život kako regularnih i neregularnih migranata, tako i izbeglica. Istovremeno, usredsrediću se na neke od najvažnijih teorijsko-političkih posledica koje proizilaze iz pristupa autonomije migracije. Odnosno, naglasiću krizu reprezentacije pokretā migracije u smislu „tokova“ kojima je moguće upravljati, koja dolazi do izražaja bez obzira na to da li se „razmatraju zahtevi preduzetnika“ ili su „predmet posmatranja subjektivne motivacije migranata“ (Raimondi & Ricciardi, 2004, posebno s. 11). Ova kriza je danas radikaln izazov bilo kojoj politici migracije koncentrisanoj na koncept *integracije*. Bez obzira na opšta kritička zapažanja u pogledu ovog koncepta koje iznosim dalje u tekstu, pristup autonomije migracija

ukazuje na zamagljivanje bilo kakve jasne granice između unutrašnjeg i spoljašnjeg koju koncept integracije logično pretpostavlja.

Nova ekonomija migracija

Teza o autonomiji migracija već je jednim delom implicitno priznata u međunarodnim mejnstrim istraživanjima na tom polju. Na primer, u svom „klasičnom” tekstu pod naslovom *Doba migracije* (The Age of Migration) Stiven Kastl i Mark Dž. Miler (Stephen Castles, Mark J. Miller) sugerišu:

...međunarodne migracije mogu, takođe, da imaju izvesnu autonomiju, te da budu podložne uticaju politika koje sprovode vlade. [...] Zvanične politike često ne uspevaju da ostvare svoje ciljeve, i čak mogu proizvesti suprotno od onoga što se nameravalo. Međunarodne migracije oblikuju ljudi kao i vlade. Odluke donete od strane pojedinaca, porodica i zajednica – neretko na osnovu nepotpunih podataka i pri ograničenim mogućnostima izbora – imaju presudnu ulogu u migraciji i naseljavanju. (Castles & Miller, 2003, s. 278)

Neoklasični teorijski modeli (ekonomski i demografski) koji migraciju dovode u vezu sa kombinovanim dejstvom „objektivnih“ *push-and-pull* činilaca izloženi su oštroj kritici tokom nekoliko poslednjih godina. Višedisciplinarni pristup sticao je sve širu popularnost. Dok teorija „sistema migracije“ ukazuje na istorijsku gustinu kretanja populacija, antropolozi skreću pažnju na nove tranzicione društvene prostore koji nastaju opisivanjem ponašanja i društvenih praksi preko kojih autonomija migracije materijalno sebe izražava (cf. Brettel & Hollifield, 2000; Portes & De Wind, 2008). Pristup nazvan „nova ekonomija migracije“ (Massey *et al.* 1993; Portes, 1997), koji se brzo nametnuo kao nova ortodoksija u međunarodnim akademskim debatama, istakao je temeljni doprinos mreža porodica i „zajednica“ u određivanju svake faze procesa migriranja. Time je pre svega dat novi impuls istraživanju „etničkih“ oblika preduzetništva, koji nastaju u dijasporičnim i transnacionalnim prostorima migracije, oblika u kojima same mreže porodica i zajednica čine „društveni kapital“ na koji se finansijski kapital velikih transnacionalnih korporacija oslanja (npr. vidi Jordan & Düvell, 2003: 74). Transnacionalne mreže i društveni kapital na taj način jesu strateški koncepti koji nam delimično omogućavaju da shvatimo autonomnu dinamiku migracije.

Smatram da bilo kakva kritička diskusija o ovoj „novoj ortodoksiji“ mora početi od činjenice da tu ponovo imamo posla sa teorijom *društvene integracije* u punom smislu reči. Ono što je problematično u ovoj teoriji nije toliko ideja „integracije“ kao takve, već pre ona vrsta pogleda na migraciju koji nastaje kada se koncept integracije u istraživanju prihvati kao ključna konceptualna alatka. Parafraziraću velikog alžirskog sociologa Abdelmaleka Sajada (Sayad, 1999), i reći ću da ovo često vodi konstruisanju neke vrste ogledala u kojem su migranti uvek posmatrani kroz optiku tzv. (nacionalnog) „društva-primaoca“, njegovog „kôda“, njegovih „problema“. Iza koncepta integracije, prema tome, pruža se spektar metodološkog nacionalizma, „nativističkog pogleda“ na migrante koji je tako efektivno kritikovao Nikolas de Genova (Nicholas De Genova, 2005) u kontekstu SAD-a. Sama napetost između „politike migracije“ i „politike kontrole“ iščezava u ogledalu integracije, na sličan način kao u slučaju „nove ekonomije migracije“. „Nova ortodoksija“ prati klasični modalitet severnoameričkog javnog diskursa označavajući migraciju kao potvrdu uzlazne društvene pokretljivosti kapitalističkog sistema i, na liniji „etničke sukcesije“, samog SAD-državljanstva. Procesi isključivanja, stigmatizovanja i diskriminacije pokazuju težnju ka tome da u ovom okviru figuriraju kao puki propratni efekti kapitalizma (i građanstva), čiji integrativni kôd se ne dovodi u pitanje, već se pre shvata tako kao da ga sama migracija neprekidno rekonstruiše i ojačava. Na ovu tačku ćemo se vratiti u redovima koji slede, ali prvo želim da istaknem način na koji su tenzije između „politike migracije“ i „politike kontrole“ izbrisane u „novoj ortodoksiji“. U Sjedinjenim Državama, kao i drugde u svetu, društvene i političke borbe oko migracije izazvale su duboku obnovu sindikata tokom poslednjih nekoliko godina (npr. vidi Ness, 2005). Te borbe su se pojačale nakon 11. septembra, i dobile su svoj dramatičan izraz u mobilizacijama iz 2006. godine (Coutin 2007, De Genova 2009). Sa stanovišta „nove ortodoksije“, međutim, takve se borbe u najboljem slučaju smatraju zavisnim promenljivim veličinama u modelu pristupa jednom suštinski *komercijalnom* konceptu građanskostva (Honig 2001, s. 81). Slika severnoameričkog građanstva kakva se nudi jednostrano je ekspanzivna, pri čemu se ne uzima u obzir ni konstitutivna uloga koju u ovoj istoriji ima dijalektika uključenja/isključenja (naročito kroz poziciju „nelegalnih stranaca“), kao ni one interne hijerarhije na liniji etničkih i „rasnih“ postavki koje su prouzrokovale istinske slučajeve *građana-stranaca* (cf. Nagai 2003: 5-9; Lowe, 1996). U tom pogledu, objedinjavajući okvir, koji se povezuje sa „novom ortodoksijom“ koja je pod uticajem SAD-a, briše tenzije koje su u srcu savremene politike mobilnosti.

Teza o autonomiji migracije mora biti redefinisana i prilagođena polazeći od ove situacije. Pre svega, neophodno je reafirmisati konstitutivni spoj društvenog pokreta migranata sa elementima autonomije i

„ekscesa“, koji se provlače kroz njihove lične profile, i *eksploatacije* žive radne snage, sa jedne, postavljajući u prvi plan borbe koje vode sami migranti, sa druge strane (cf. Bojadžijev, Karayakali & Tsianos, 2004). Ove borbe, u svakom slučaju, treba imati u vidu ne samo zbog načina na koji se javljaju u čitavom dijapazonu iskustva migracije, već i zato što služe kao suštinska referentna tačka u razvoju nove teorije „rasizma“. Takva teorija rasizma mora da objasni centralni značaj koji takve borbe imaju u društvenim odnosima oblikovanim mehanizmima rasne diferencijacije, omogućavajući nam da prisustvo migranata sagledavamo ne u smislu njihovog „bivanja žrtvama“ već u smislu subjektivnosti i izraza inovativnih praksi otpora i borbe. Preobražaj rasizma u ovom pogledu treba kritički preispitati i kao reakciju na takve prakse (cf. Bojadžijev 2002 i 2008).

Ipak, očigledno je da se migracija ne događa u praznom prostoru. Savremenu migraciju ne možemo shvatiti ako je ne razmatramo u kontekstu radikalnih i katastrofičnih transformacija, predviđenih *Programima strukturnog prilagođavanja* od strane Međunarodnog monetarnog fonda, u brojnim afričkim zemljama osamdesetih godina XX veka, priliva neposrednih stranih ulaganja od šezdesetih godina do danas, stvaranja „zonā slobodne trgovine“, i narušavanja tradicionalne zemljoradnje (npr. vidi Sassen, 1988). Teza o autonomiji migracije koju smo istakli na sigurnom je odstojanju od bilo kakve estetizujuće apologije nomadizma, i naglašava napete odnose između autonomnih, „upornih“ praksi migranata, i uslova unutar i protiv kojih oni poprimaju svoje oblike (Benz & Schwenken, 2005). U isto vreme, ona se ne ograničava na puko integrisanje „makroanalize“ „strukturnih“ procesa sa „mikroanalizom“ subjektivnih dimenzija migracija (cf. Herrera Carassou, 2006). Premda ističe to kako svi gore navedeni „strukturni“ fenomeni služe kao odgovori na društvene pobune i zahteve za građanstvom koji obeležavaju period tzv. dekolonizacije, ona ima za cilj da iznese na videlo svu raznovrsnost subjektivnih ponašanja kojima se migracija očituje unutar *ovog* iskustvenog polja, koje je isto tako i *bojno polje*. Oslanjajući se na rad Džejmisa Roznoa (James Rosenau) u oblasti međunarodnih odnosa, Nikos Papastergiadis (2000) upotrebio je koncept *turbulencije* da bi preko njega razumeo višestrukost putanjā i modelā koji karakterišu savremene globalne migracije, istovremeno naglašavajući nepredvidljivost promena povezanih sa ovim kretanjima. Sa stanovišta pristupa autonomije migracije, ove elemente turbulencije moguće je tumačiti kao intenziviranje napetosti između, sa jedne strane, migracionih kretanja i ekvilibrijuma (pravilnog funkcionisanja i reprodukcije) „tržišta rada“, i građanstva, sa druge. Jedan takav pristup ukazuje na to da migracija strukturno *prevazilazi* ove ekvilibrijume. Upravo usled ovog viška, redefinisane dispozitivā eksploatacije i dominacije – čije posledice zahvataju sveukupnost savremenog živog rada i građanstva – neprestano je u igri.

Upravljanje migracijom, proizvodnja neregularnosti

Migracioni režimi dovode u pitanje ključne karakteristike suvereniteta, istorijski kao i u savremenom trenutku, budući da oni podrazumevaju kontrolu granicā, razlikovanje između građana i stranaca, te presudnu odluku o tome kome će biti odobren ulaz na nacionalnu teritoriju. Kada govorimo o globalnom režimu upravljanja migracijama kakav danas nastaje (cf. Düvell, 2002), ne mislimo tu na pojavu integrisanog političkog rukovođenja migracijama. Reč je, pre, o protivrečnom i fragmentarnom procesu formiranja tela znanja unutar raznorodnih epistemičkih i političkih zajednica. Administrativne tehnike kontrole, tehnički „standardi“ i programi „izgradnje kapaciteta“, kruže na globalnom nivou, vršeći značajan uticaj na formulisanje nacionalnih politikā prema migracijama. Zato je potrebno da našu kritičku analizu režima globalne migracije smestimo u okvir moćnih transformacija koje su rekonfigurisale međunarodne politike i sâm koncept suvereniteta tokom poslednje dve decenije. Konstitutivan odnos (koji je u isto vreme odražava napetost) nacionalne suverenosti i kapitalizma izmenjen je i izmešten procesima globalizacije i finansijalizacije kapitala (Fumagalli & Mezzadra, 2010). Premda suverenost „ostaje osobina sistema“, kako Saskija Sassen piše, „njeno institucionalno sprovođenje, kao i njena sposobnost da legitimizuje i apsorbuje ukupnu legitimišuću moć, da bude izvor prava, postala je nestabilna“ (Sassen, 2006: 415). Nastajanje novih konfiguracija moći je u toku, pri čemu se logika suverenosti prepliće sa logikom neoliberalne vladavine, sa vlašću koja predstavlja sebe kao glatki proces ubeđivanja bez prisile, koji se vrši u skladu sa neutralnim modelima proračunavanja rizika i upravljanja. Za potrebe ovog eseja je važno imati na umu da je „neoliberalno političko mišljenje“ primorano da subjekte koji su na meti njegovih strategija vladanja posmatra kao „autonome aktere“, kako na nacionalnom tako i na „internacionalnom“ nivou (npr. vidi Hindess, 2005).

Sami subjekti suverenosti su sve više promenljivi i heterogeni. Režim globalne migracije u nastajanju pruža očigledan primer ovog trenda: to je strukturno *hibridan* i *mešoviti* režim sprovođenja suverenosti (Hardt & Negri, 2000; pogl. 3.5). Definicija i funkcionisanje ovog režima suverenosti povlače učešće nacija-država koje je po svom karakteru sve manje isključujuće, mada države i dalje postoje i deluju uporedo sa „postnacionalnim“ formacijama kakva je Evropska Unija, novi globalni činioci poput Međunarodne organizacije za migracije, te „humanitarne“ ne-vladine organizacije (NVO) u kontekstu globalizacije (Transit Migration 2007; Georgi, 2007; Andrijasevic & Waters, 2010). Ovo je posebno

važno imati na umu kada posmatramo strateško mesto savremenih režima migracije – to jest, *granicu* (vidi Mezzadra & Neilson 2008). Kao što je to jedan od najposvećenijih kritičkih analitičara „politike kontrole“ naglasio u svom skorašnjem radu, već i samo uvećavanje broja prekograničnih intervencija „remeti kategorije tradicionalnog razumevanja koje se zasniva na radikalnom razdvajanju onoga što je unutra i onoga što je spolja“ (Bigo 2005: 115). U više „graničnih oblasti“ širom sveta možemo da konstatujemo sve veću nestabilnost ove radikalne distinkcije, kako kroz analizu „politike kontrole“, tako i kroz analizu „politike migracije“ (Rajaram & Grundy-Warr, 2007).

U bliskoj prošlosti nekoliko kritički orijentisanih naučnika se prihvatilo analize granice, i logora za pritvaranje migranata, kao mesta „izuzetka“, koje povlači vraćanje monolitne koncepcije suverenosti na dnevni red. Takav pristup je osvetlio nasilje i vladavinu silom koja prožima policijski nadzor granice. Međutim, „apokaliptički ton“ (Hardt & Negri 2009: 3-8; Balibar, 2010) koji se pri tom ispoljio, podrazumeva opasnost od previđanja činjenice da se takvo nasilje i sila artikulišu unutar složenijih i delikatnijih preklapanja moći i teritorije. Takav pristup nosi sa sobom i opasnost od zanemarivanja pokretā i borbi kroz koje migranti svakodnevno dovode u pitanje granice, čineći ih „kako mestom prava... tako i mestom njegove negativne kritike“ (Lowe, 1996: 35). Mislim da je znatno produktivnije pažljivo pratiti kako ove pokrete i borbe, tako i ove svakodnevne procese fleksibilizovanja granica kroz koje tehnologije kontrole i dominacije deluju. Oni nisu ništa manje svirepi i smrtonosni – „nekropolitični“, mogli bismo se pridružiti Ahilu Mbebeu (Achille Mbembe, 2003) u tvrdnji – nego nasilja kakva se dešavaju u Sredozemnom moru, gde je, prema nezavisnoj proceni, pri pokušaju da se dokopa Evrope, od 1988. godine do danas život izgubilo 14.957 migranata.²

Neregularni migranti – subjekti koji su u isto vreme proizvedeni kao domaće stanovništvo i stranci ('stranci u suštinskom značenju te reči', kako je to rekao MekNevin) – nalaze se u ovim neodređenim zonama između uključenja i isključenja, između unutrašnjeg i spoljašnjeg. Takvi subjekti igraju konstitutivnu ulogu u borbama i napetostima koje su karakteristika režimā granicā. Neregularnost u ovom pogledu jedan je od njihovih strateških úlōgā. Uprkos činjenici da su najdirektniji efekti politike kontrole fortifikovanje granica i usavršavanje aparatā pritvaranja/proterivanja, jasno je, dakle, da savremeni režimi upravljanja migracijom nisu opremljeni za izlaženje na kraj sa nužnostima koje podrazumeva *isključenje* migranata. Pre, takvi režimi deluju u pravcu vrednovanja, merenja u ekonomskom smislu, pa prema tome i *eksploatisanja* elemenata ekscesa (*autonomije*) koji su karakteristični za savremena migraciona kretanja. Cilj, drugim rečima, nije da se granice „bogatih

zemalja“ hermetički zapečate, već da se stabilizuje sistem prepreka, i na kraju proizvede „aktivni proces uključenja migrantskog rada kroz njegovo stavljanje van zakona“ (De Genova, 2002, s. 439). Ovo povlači proces *diferencijalnog uključenja* (Mezzadra & Nielson, 2010), u kojem se neregularnost javlja i kao proizvedeno stanje i kao politički ulog u politici mobilnosti.

Proces stavljanja van zakona ili deregulacije mogao bi se definisati preko njegove veze sa eksploatacijom migrantskog rada. To je očigledno u izjavi Klod-Valentina Maria iz OECD-ovog izveštaja za 2000. godinu, gde se sugerise da migrantski rad iskorišćen na „skriveni“ način unutar neformalne ekonomije postaje na više načina amblematičan za današnju fazu globalizacije (Marie, 2000). Pokušajmo da identifikujemo neke od ovih aspekata koji su manje vidljivi u izveštaju OECD-a. Mogli bismo reći da je „skriveni“ ili neregularni migrant subjektivna figura u kojoj se „fleksibilnost“ rada, pojavljujući se kao radnikovo društveno ponašanje izraženo u obliku pokretljivosti, sukobljava sa delovanjem najgrubljih dispozitiva kontrole i izrabljivanja. To svakako nije zato da bi se u „skrivenom“ ili neregularnom migrantu potencijalno identifikovala nova „avangarda“ u sveukupnosti klasnog sastava. Pre, to znači upotrebiti ovu naročitu subjektivnu poziciju kao sočivo kroz koje će se čitati savremeni sastav živog rada. Ovaj klasni sastav, u svojoj složenoj celini, definiše upravo njegova tendencija ka *globalnoj* dimenziji koja se ostvaruje kroz raznovrsnu alhemiju „fleksibilnosti“ (mobilnosti) i kontrole, zajedno sa sve raznovrsnijim modelom stratifikacije. Sama kategorija tržišta rada, sa svojim karakterističnim segmentima (Piore, 1979), nakon što je jednom analizirana sa stanovišta migracije (a posebno sa stanovišta savremene neregularne migracije), pokazuje ovde svoju krajnje problematičnu prirodu.

Nezavisno od marksističke kritike, institucionalna ekonomija i nova američka (SAD) ekonomska sociologija istakle su da izraz *tržište* rada ima isključivo metaforičku vrednost. Osnovni egzistencijalni uslovi „tržišta“, nezavisnost akterā razmene, te težnja ka ravnotežnom stanju, smatra se da izostaju u slučaju „tržišta“ rada (npr. vidi Althausen & Kalleberg, 1981). Što se savremene migracije tiče, Harald Boder oslonio se na uvide Pjera Burdijea (Pierre Bourdieu) da bi pokazao kako se proces rada „međunarodnih migranata odnosi prema procesima socijalnog, kulturnog i institucionalnog razlikovanja“ (Bauder 2006: 8). Upravo policijskom kontrolom svojih granica, i kroz politike kojima regulišu pitanja građanstva, nacije-države svakodnevno se angažuju (pod uslovima određenim nastajućim globalnim režimom upravljanja migracijom) u procesu kontinuiranog političkog i pravnog konstituisanja „domaćih tržišta rada“. Upravljanje migracijom, tako, ima stratešku ulogu tu gde logika

tržišta doživljava krah. Kako Boder zaključuje, „građanstvo je pravni mehanizam putem kojeg se radnici uključuju u hijerarhiju statusnih kategorija“ (2006:26). Pozicija neregularnih migranata sastavni je deo ovog pravnog mehanizma: neregularnost je istovremeno jedan od njenih proizvoda, kao i ključni uslov njenog funkcionisanja. U takvim okolnostima, analiza radne migracije zahteva vraćanje marksističkoj kategoriji čiju važnost je naglasio Luj Altiser u svojim poznim spisima (npr. vidi Althusser, 2006), mada na drugačiji način nego što je to ovde učinjeno. Navedeni smo da od sociologije tržišta rada pređemo na razmatranje *susreta* radne snage i kapitala, u kojem odnosi dominacije i eksploataisanja čine ono što je neposredan ulog u upravljanju mobilnošću.

Ovi odnosi, uključujući nezaobilazno nasilje, stalno iznova mešaju karte i izmiču teorijskim modelima čak i unutar najheterodoksnijih tradicija marksističke kritičke misli. Ovde ću se ograničiti na to da pomenem ključnu tačku koja je bila od posebne važnosti u raspravama autonomističkih marksista, a koja se tiče dva koncepta koja je Marks artikulirao posebno u delu *Grundrisse** (Negri, 1991): formalno i realno potčinjavanje radne snage kapitalu, čemu odgovara izvlačenje apsolutnog i relativnog viška vrednosti. Dok se realno potčinjavanje odnosi na situaciju u kojoj sâm kapital neposredno organizuje modalitet rada i kooperacije, intenzifikujući tako produktivnost rada, formalno potčinjavanje upućuje na situaciju u kojoj je intervencija kapitala u organizaciji rada ograničena, a jedini način da se višak vrednosti uveća leži u proširivanju radnog dana. Neko vreme postojala je tendencija, prisutna kod samog Marksa, da se odnos među modalitetima potčinjavanja tumači u pravolinijskom i progresivnom smislu, kao proces istorijske tranzicije iz formalnog u realno potčinjavanje (vidi Chakrabarty, 2000: pogl. 2). Pažljiva analiza migrantskog rada, na taj način, predstavlja izazov za čitanje istorije i današnjice kapitalizma, pokazujući koegzistenciju formalnog i realnog potčinjavanja, „nematerijalnog“ i prinudnog rada. To u prvi plan stavlja strukturnu vezu između „nove ekonomije“ i novih oblika „tzv. primitivne akumulacije“, zajedno sa novim ograđivanjima koje ovaj strukturna povezanost povlači (cf. Mezzadra 2007 i 2008; Hardt & Negri 2009: 229, 245).

Porodice, domaćinstva i zajednice

Borbe, napetosti i nasilje kao stalna pojava na granicama, i u vezi sa režimima migracije, ponovo se upisuju u celinu migracionog procesa (daleko od granice), i oblikuju subjektivno iskustvo migranata. Imajući to u vidu, neophodno je napraviti korak nazad i vratiti se „novoju ortodoksiji“ upravo na jednoj

ⁱⁱ *Osnovi kritike političke ekonomije* (prev.)

od tačaka gde se čini da ona pruža najviše prostora za „autonomiju migracije“: razmatranje temeljnog doprinosa koji mreže porodice i zajednice daju dinamici migracije i integraciji migranata u „društva-primaoca“. Kritikujući apstraktnu sliku racionalne individue kao protagoniste migracionih kretanja koju je dugo vremena pretpostavljao neoklasični pristup, Alejandro Portes piše: „svođenje svega na ravan pojedinca neopravdano bi nas sputalo onemogućavajući korišćenje složenijih jedinica analize – porodica, domaćinstava i zajednica, kao osnove za objašnjavanje i predviđanje“ (Portes, 1997: 817). Iz perspektive „nove ortodoksije“, društveno iskustvo ulazi u analitičko polje jedino na ovaj način. Ipak, ovde se nameće jasna paralela između kritike koju, nasuprot neoklasične ekonomije, razvija „nova ekonomija migracije“, i komunitarne kritike reprezentovanja pojedinca u klasičnoj liberalnoj političkoj teoriji. Ova paralela je dobila svoju potvrdu u prikazu migracije kakav daje Majkl Valcer, prema kojem se glavni doprinos „migracionih talasa“ usmerenih ka SAD-u sastoji u činjenici da poklon koji migranti donose društvu koje ih prima jesu ljudski resursi njihovih zajednica, koji služe kao afektivne dopune društvenoj vezi koju kapitalistički razvoj dovodi u pitanje (npr. vidi Walzer 1992). Uveren sam da ova paralela treba da nam posluži kao upozorenje na opasnosti od nekritičnog referisanja na mreže porodica i zajednica. Kao što je to Boni Honig sjajno pokazala, Valcerovu „progresivnu“ inspiraciju moguće je lako raspršiti nizom diskursa koji stavljaju naglasak na značaj koji (neki) migranti imaju u ponovnom uspostavljanju efektivnosti društvenih uloga i rodni kôdova koji su problematizovani na Zapadu, u prvom redu od strane feminističkih pokreta tokom poslednjih decenija (Honig, 2001: 82-86). Ova tačka nije apstraktna, niti je teško razumljiva. Tržišni sektor koji se širi, sektor novih transnacionalnih agencija za sklapanje brakova, podstaknut je zahtevima muškaraca za patrijarhalnom renormalizacijom rodni uloga u porodičnim jedinicama, nudeći „pokorne i podatne“ žene, za koje se sve što im je bitno svodi na „porodicu i muževljevu želju“ (cf. Honig 2001, s. 89). Ne treba ni napominjati da ksenofilija ispunjena egzotizmom i fantazijama „nove muškosti“ lako može da se izokrene u ksenofobiju, kada se otkrije da su ove „pokorne i podatne“ žene zapravo zainteresovane samo za to da nekako dođu do *zelene karte*, i spremne su da iskoriste prvu priliku koja im se pruži da se spakuju i otputuju...

Pravci kojima se u svom bekstvu kreću ove žene, kao u slučajevima brojnih seksualnih radnica koje ulaze u šengensku Evropu (vidi Andrijasevic, 2003), čini se da pružaju privilegovanu perspektivu iz koje bismo mogli da mislimo subjektivnost migranata. Tu se očigledno ne radi o povratku na neoklasičnu ekonomiju i korišćenju njene apstraktno slike racionalne individue kako bi se opisala subjektivnost migranata. Ima puno toga što ovde treba naučiti iz feminističkih istraživanja migracija, upravo zato što su ta istraživanja vođena unutar jednog teorijskog polja uključenog u radikalnu kritiku racionalne

individue (npr. vidi Ehrenreich & Hochschild, 2003; Phizacklea, 2003; Decimo, 2005; Parreñas, 2009). Ono što se opisuje kao rastuća feminizacija migracije (npr. Castles & Miller: 9), u svakom slučaju je važan prostor koji bi trebalo ispitati. Očigledno je da se ovde suočavamo sa procesima koji su duboko *ambivalentni*. U impresivnoj analizi položaja filipinskih radnica zaposlenih u domaćinstvima u Rimu i Los Angelesu, Rasel Salazar Parenjas (Rhacel Salazar Parreñas, 2001) razmatra kako bekstvo od patrijarhalnih odnosa u zemlji porekla korespondira sa preuzimanjem afektivnog rada i negovateljstva koje su ranije obavljale zapadnjačke, „emancipovane“ žene. Ona na ubedljiv način pokazuje kako savremena ženska migracija teži reprodukciji uslova klasne i rodne podređenosti. Dodatna istraživanja ženskih migracija unutar „globalnog Juga“, pogotovo kretanja radne snage koja održavaju proizvodnost u zonama slobodne trgovine, verovatno će dati tačniji uvid po tom pitanju (npr. vidi Oisha 2002, o unutar-regionalnoj ženskoj migraciji u Aziji). Treba samo imati u vidu, na primer, snažne ženske migracije u savremenoj Kini koje opisuje Pun Ngai (2005). Kao zaključak svog etnografskog istraživanja, Pun tvrdi da dinamika migracije žena proizvodi duboko protivrečnu „tihu društvenu revoluciju“ u kineskom društvu, koja dovodi u pitanje postojeću podelu ruralno-urbano, rekonfiguriše odnose na relaciji država-društvo, restrukturiše patrijarhalnu porodicu, i iznova uspostavlja klasne i rodne odnose (Pun, 2005: 55). Važno je podsetiti na to da se u Kini razvio veoma komplikovan migracioni režim oko tzv. *houkou*, sistema kućne registracije, koji je bio značajno sredstvo u filtriranju, ograničavanju i potiskivanju radne pokretljivosti putem čitave mreže unutrašnjih granica koje opasuju gradove duž morske obale i specijalne ekonomske zone (vidi Chan, 2008; Fan, 2008). To vodi ka procesu deregulacije nezavisno od činjenice da se suočavamo sa unutrašnjom migracijom. Takve procese Pun Ngai analizirala je na način koji se sasvim prigodno može opisati u smislu onoga što Viki Skvajer u ovom zborniku određuje kao napetost između „politike migracije“ i „politike kontrole“.

Istraživanje kao što je ono Pun Ngai, efektivno demonstrira da je migracija generalno izraz procesa dezintegriranja, kao i kontinuirane rekonstrukcije i preoblikovanja tradicionalnih sistema pripadnosti. To čini analitički i politički neodrživom sliku migranta kakva se tako često javlja u međunarodnoj literaturi: kao „tradicionalnog“ subjekta, potpuno *ugrađenog* u mreže porodice i zajednice, nasuprot kojeg se postavlja individua, kako se ona shvata od strane Zapada (svejedno da li u tome treba videti posledicu sklonosti ka lagodnim pojednostavljenjima ili izraz osećajne odbojnosti). Migranti, pre, mogu biti definisani kao „subjekti u tranziciji“, nakon što razjasnimo da koncept tranzicije ovde *ne podrazumeva* nikakav unapred utvrđeni „telos“. ³ Naravno, besmislica je govoriti o subjektivnosti migranta kao pojedinca, s obzirom da je takav koncept osnovano upotrebljavati samo kada je reč o migrantu u

množini. A načina na koje se može biti „migrantima“ nebrojeno je mnogo, načina oblikovanih i međusobno odvojenih granicama klase, roda i „rase“. Međutim, kada jednom razmotrimo iskustvo pokretljivosti u savremenom kapitalizmu sa stanovišta koje sugerije pristup autonomije migracije, kao i iz perspektive koja ističe napetosti između politike migracije i politike kontrole, očigledno je da naglasak na ambivalentnosti neregularnosti može da otvori ugao iz kojeg ćemo proizvodnju subjektivnosti, sa svim tenzijama, nasiljima i borbama koje je karakterišu, posmatrati kao strateški *ulog* u politici mobilnosti. To nam, zauzvrat, omogućava da kritički analiziramo savremeni kapitalizam u nekim od njegovih inovativnih crta. Što zahteva da shvatimo situaciju u kojoj se čini da je tradicionalno razlikovanje između ekonomije, politike i kulture pomućeno. Takođe, to znači da više nije moguće govoriti o eksploataciji rada i valorizaciji kapitala a da se istovremeno ne postavi pitanje razumevanja transformacijā građanstva i „identiteta“. Štaviše, odatle sledi da u današnjim uslovima nije moguće govoriti o radničkoj klasi ako se istovremeno ne objasni ukupnost dezintegrativnih procesa na nivou pripadnosti. U ovim procesima nalazimo neizbrisiv pečat subjektivnosti živog rada, koji radničku klasu nepovratno konfigurije kao *mnoštvo*.

Dovođenje u pitanje granica naše političke imaginacije

Pre nego što izvedemo zaključak, važno je da skrenemo pažnju na sledeći problem koji se tiče političke definicije položaja migranata. Ustanovivši paradigmatičnost položaja migranata, i učinivši očiglednim njegove elemente autonomije – momente njegove ekscesivnosti unutar savremenih migracija koje se posmatraju kao *društveni pokreti* – ostaje nam jedno pitanje. Naime, na koji način bismo mogli, i na koji bi način trebalo da razumemo borbe migranata? U koju perspektivu oni sebe upisuju, ovde i sada? Da bismo došli do nekih početnih, delimičnih odgovora, ali i da bi se skrenula pažnja na granice naše političke imaginacije, uputio bih na dve knjige koje spadaju u red najznačajnijih doprinosa teorijsko-političkoj debati u poslednjih nekoliko godina: *Neslaganje* (La Mésentente) Žaka Ransijera, i *Demokratija i stranac* (Democracy and the Foreigner) Boni Honig, koje sam već pominjao. Tok Ransijerove rasprave u njegovim opštim crtama opisali su razni autori, tako da ću ja ovde izneti samo letimičan prikaz. On tvrdi da politika postoji jedino kao subjektivizacija dela „koji nema udeo“, što reaktivira „kontingenciju jednakosti bilo kojeg bića koje govori, koja nije ni aritmetička ni geometrijska“, i čineći to ona remeti „ob/račun delova“ (distributivnu arhitekturu) na kojoj počiva ono što Ransijer naziva *policija* (Rancière, 1998: 28).⁴ Teško je odoleti iskušenju čitanja reference na „deo

koji pripada onima bez ikakvog udela“ kroz optiku borbi ljudi bez dokumenata (*les sans-papiers*) iz 1996. godine, godinu dana nakon objavljivanja knjige *La Méésentente*. Sâm Ransijer dopušta ovakvo čitanje ističući kako su „migranti“ relativno nov subjekt u Francuskoj, jednostavno zato što bi 20 godina ranije oni bili nazvani „stranim radnicima“, i tako bi imali jasno određen udeo koji im je dodeljen u distributivnom mehanizmu utvrđenom (fordističkim) režimom „policije“ (Rancière, 1998: 137). Ransijer je ovu tačku anticipirao u članku objavljenom 1993. godine u dnevnom listu *Libération*, koji za temu ima tzv. francuske „Paskvaove zakone“ (Loi Pasqua), koji su olakšavali kontrolu identiteta nad migrantima i ograničavali njihovu mogućnost dobijanja punog prava boravka u Francuskoj (Rancière, 2009: 38-45). U ovom kontekstu, migranti su najočigledniji kandidati za preuzimanje uloge „dèla koji pripada onima bez ikakvog udela“, a *politička akcija* – prema tome i ponovno otkrivanje univerzalnog – proističe isključivo iz njihove subjektivizacije.

Boni Honig u suštini ponavlja Ransijerovu liniju mišljenja, doduše unutar posebnog analitičkog okvira. Kroz ubedljivu kritiku srodnosti „ksenofilne“ slike stranca kao subjekta koji poseduje nešto što bi mogao dati, i „ksenofobne“ slike stranca kao nekoga ko je zainteresovan za „uzimanje“ nečega od društva u kojem se nastanio, Honig izokreće postavku stvari i predlaže da razmislimo o „uzimanju“ kao onome što imigranti imaju „da nam daju“ (Honig, 2001: 99). Drugim rečima, *prakse* kroz koje se, prema Honig, izražava građanska pripadnost migranata (čak i pod uslovima radikalnog isključenja iz pravno kodifikovanog građanstva), smatra se da dovode u pitanje temelje same demokratije na strukturnom nivou. Time se ponovo otvara put kretanju demokratije van njene institucionalne konfiguracije, koja napreduje ka svom produblivanju i rekvalifikovanju kako u smislu stepena intenziteta tako i opsega (krećući se na taj način i izvan granicā nacije-države).⁵ Slika „političke zajednice“ kakva se ovde ukazuje jeste ona za koju bi se moglo reći da dovodi u pitanje naše granice političke imaginacije. Politička zajednica, piše Ransijer, jeste „zajednica prekidā, frakturā, neregularnog i lokalnog, kroz koje prodire egalitarna logika, odvajajući zajednicu političkog opredeljenja od same sebe“ (Rancière, 1998, s. 137). Što se tiče migracije, ovaj pristup se odlično uklapa sa putanjom istraživanja Etjena Balibara, koja ga je, polazeći od strastvenog političkog i teorijskog učešća u borbama ljudi bez dokumenata, navela da predloži fascinantnu figuru „pobunjug građanstva“, „hibridnog“ i prekograničnog političkog aktera (Balibar, 2010). Ona se takođe uklapa sa političkim i teorijskim praksama koje smo razvili kao deo pristupa autonomije migracije, pre svega u vezi sa konceptom građanstva. Na neki način, pokušali smo da napravimo razliku između *pokreta* građanstva i njenog pravnog i institucionalnog okvira, posmatrajući pokrete i borbe migracije iz ugla praksi građanstva koje na nivou svakodnevnog iskustva

migranata čine mogućim ono što Engin F. Isin (2008) naziva „aktima građanstva“. Ovi „akti“ opisuju se kao takvi da „neizbežno podrazumevaju prekid u odnosu na ustaljeno stanje stvari“ (Isin, 2008: 18). U pristupu autonomije migracije naročiti interes se pripisuje momentima u kojima migranti neposredno vrše svoja prava kroz prakse građanske pripadnosti, koje demonstriraju središnju ulogu koju oni imaju unutar tržišta rada i čitavog tkiva društvene kooperacije. Tu su posebno značajni momenti kada neregularni migranti vrše svoja prava kao „nelegalni građani“ ili kao „nedozvoljeni ali priznati“ građani koji se politički mobilizuju oko svog statusa radnika (Rigo 2007; Sassen 2006: 294-296). Kao što je Džudit Butler pisala razmišljajući o masovnom pokretu migranata iz 2005. i 2006. godine u SAD-u, izlaženjem na ulicu „neregularni“ migranti vrše prava kojima ne raspolažu po zakonu (kao što je pravo na mirno okupljanje i pravo na slobodan govor), što je jedan od primera akata građanske pripadnosti koji se zasnivaju na uključivanju migranata u društveno-ekonomsko tkivo. Butler tvrdi: „oni vrše ova prava, što ne znači da će ih oni i ‘dobiti’. Zahtev je početni momenat polaganja prava na pravā, njegovog vršenja, ali ne i njegove efikasnosti“ (Butler u Butler & Spivak, 2007: 64).

Zaključak

Kao što sam na početku ovog eseja sugerisao, ono što karakteriše pristup autonomije migracije upravo je naglasak na činjenici da migranti *deluju* kao građani, nezavisni od svoje pozicije u pogledu pravnog statusa građanstva. Tako se suočavamo sa problemom „efikasnosti“, kako je razume Džudit Butler, koji ostaje nerešen unutar „radikalno demokratskog“ pristupa, koji je zajednički Ransijeru i Honig. Ovaj problem naročito je očigledan s obzirom na to da su uslovi, pokreti, borbe *neregularnih* migranata od strateškog značaja u današnjem trenutku. Naglasak koji je Engin Isin (2009) stavio na *aktivističku* dimenziju građanstva (u pogledu prava na *zahtev* za pravima), koju je u delo sproveo na primer francuski pokret ljudi bez dokumentata (*les sans-papiers*) iz 1996. godine, po mom mišljenju značajan je doprinos teorijskoj diskusiji o građanstvu i migraciji (vidi takođe McNevin, 2006). Međutim, time nije rečeno ništa o suštini problema koji je skicirala Butler. Izražena je tendencija da se politika u savremenim kritičkim i radikalnim debatama shvata isključivo u smislu *prekida*, ili pak *događaja*. Da upotrebim Ransijerov izraz, teži se tome da se fokus zadrži na „singularnosti političkog trenutka“ koji „narušava temporalnost konsenzusa“ (Rancière, 2009, ss. 7-9). Premda je takav fokus značajan koliko i fascinant, želim da istaknem važnost druge temporalnosti borbi, koja je različita i u odnosu na onu koja je bitno svojstvo događaja, a naravno i u odnosu na onu koja je bitno svojstvo konsenzusa. Ovde

mislim na temporalnost materijalnih praksi koje stvaraju uslove za mogućnosti suprotstavljanja kroz okršaje i solidarnost, kao što su prakse u Francuskoj, kako pre tako i nakon 1996. godine, koje su omogućile vršenje prava neregularnih migranata na boravak u zemlji nezavisno od zakonskog priznanja ovog prava. Osvrćući se na ove prakse, granična linija između neregularnih i regularnih migranata često je zamućena, što otvara prostor u kojem se i mogućnost izgradnje heterogenih koalicija i nalaženja zajedničkog jezika za susret između migranata i drugih subjekata u borbi, ukazuje pod izmenjenim i povoljnijim svetlom.

Iako se neregularnost javlja kao duboko ambivalentno stanje sa stanovišta politike mobilnosti u savremenom kapitalizmu, pristup autonomije migracije sugerirše da neregularnost nije tek ulog u odnosu između politike kontrole i politike migracije. Ona je, dakle, i ulog koji se tiče samog našeg razumevanja, zamišljanja i ponovnog otkrivanja političke zajednice – to jest, *opštih* uslova društvene kooperacije i proizvodnje. Zagovornici pristupa autonomije migracije nipošto ne tvrde da je migrante (neregularne ili regularne) moguće misliti kao neku vrstu „avangarde“, ili kao „revolucionarne subjekte“. Pre, u jednom takvom pristupu analiza neregularnosti izvodi se unutar šireg analitičkog okvira gde se transformacije savremenog kapitalizma ispituju sa stanovišta živog rada i njegove *subjektivnosti*. U ovom eseju analizirao sam preobražaje ključnih političkih koncepata kao što su građanska pripadnost i suverenost unutar ovog okvira, i razvio analizu režimā i pokretā migracije uporedo sa analizom borbi migranata. Dalji razvoj pristupa autonomije migracije moguć je, naravno, isključivo kroz kolektivno i dugoročno istraživanje i politički projekat, kroz razradu heterogenosti i radikalnog diverziteta komponenti savremenog živog rada (Mezzadra, 2007). Unutar ovog istraživanja i političkog projekta neregularnost je, a sva je prilika da će to i ostati, presudni strateški ulog.

(izvornik: Squire, V. (ed.), *The Contested Politics of Mobility: Borderzones and Irregularity*, London, Routledge, 2011, 121-143)

Napomene:

1. Prva verzija ovog teksta predstavljena je na međunarodnoj konferenciji „Indeterminate! Kommunismus“, koja je održana u Frankfurtu (a.M.) od 7. do 9. novembra 2003. godine. Tekst je zatim 2004. godine objavljen u prerađenoj italijanskoj verziji („Capitalismo, migrazioni, lotti sociali. Appunti

per una teoria dell'autonomia delle migrazioni“, u Id. (ed.), *I confini della libertà. Per un'analisi politica delle migrazioni contemporanee*, Roma, DeriveApprodi, 2004), a onda je preveden na nekoliko jezika. Verzija koja se objavljuje u ovoj knjizi nije samo izmenjena i ažurirana: radi se praktično o novom tekstu, gde su u obzir uzete kritike i diskusije iz prvih pet dana konferencije kako u akademskom tako i aktivističkom kontekstu. Želeo bih da odam priznanje istraživačima i aktivistima „Frassanito network“ koji su tokom nekoliko poslednjih godina izgradili takvu vrstu intelektualnog i političkog prostora u kojem se moj rad o migraciji razvio. Viki Skvajer, kao i dvoje anonimnih recenzenata teksta, pružili su mi značajnu pomoć da bolje fokusiram glavni argument ovog eseja. Takođe, želim da izrazim zahvalnost članovima istraživačke grupe o migraciji pri Bolonjskom univerzitetu čiji rad koordinišem (Mauro Brigeti, Anna Kurcio, Gaja Đulijani, Đorđo Grapi, Đidi Rođero [Maura Brighenti, Anna Curcio, Gaia Guiliani, Giorgio Grappi, Gigi Roggero]), kao i mojim prijateljima i kolegama Mauriciju Rikardiju i Ranabiru Samadarforu (Maurizio Riccardi, Ranabir Samaddarfor) za duge i plodotvorne diskusije koje smo vodili o ovom tekstu.

2. Vidi <http://fortresseurope.blogspot.com>, sajt pregledan 7. marta 2010.

3. To je u suprotnosti sa, na primer, klasičnom sociologijom migracije kakvu je razvijala Čikaška škola, gde se tvrdilo da je „integracija“ nužan završetak trancizionog procesa.

4. Ransijer ovde prati Fukoove pozne studije o tradiciji *Polizeiwissenschaften*.

5. Referenca na Ransijera je eksplicitna u radu Boni Honig, u koncepciji politike gde zahtevi onih koji ne pripadaju „ob/računu“ režima „policije“ podstiču pojavu „novih prava, moći i vizija“ (Honig, 2001:101).

Reference:

Althausser, R.P. & A.L. Kalleberg (1981), „Firms, Occupations, and the Structure of Labor Markets: A Conceptual Analysis“, u I. Berg (ed.), *Sociological Perspectives on Labor Markets*, New York, Academic Press, 119–149.

Althusser, L. (2006), *Philosophy of Encounter. Later Writings 1978-87*, London/New York, Verso.

Andrijasevic, R. (2003), „The Difference Borders Make: (Il)legality, Migration and Trafficking in Italy among Eastern European Women in Prostitution“, u Ahmed, S., Castaneda, C., Fortier, A.-M., & Sheller, M. (eds), *Uprootings/ Regroundings: Questions of Home and Migration*, Oxford/New York, Berg, 251–272.

Andrijasevic, R. & Walters, W. (2010), „The International Government of Borders“, u *Environement and Planning D: Society and Space*, u pripremi.

Balibar, É. (2001), *Nous, citoyens d'Europe? Les frontières, l'État, le peuple*, Paris, La Découverte.

- Balibar, É. (2010), *La proposition de l'égaliberté. Essais politiques et philosophiques 1989-2009*, Paris, PUF.
- Bauder, H. (2006), *Labor Movement. How Migration Regulates Labor Markets*, Oxford/New York, Oxford University Press.
- Benz, M.; Schwenken, H. (2005), „Jenseits von Autonomie und Kontrolle“, u *Prokla. Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft*, 140, 363-377.
- Bigo, D. (2005), „Globalized-in-security: the Field and the Ban-opticon“, u Sakai, N. & Solomon, J. (eds), *Translation, Biopolitics, Colonial Discourse*, Hong Kong, Hong Kong University Press („Traces“, 4).
- Bojadžijev, M. (2002), „Antirassistischer Widerstand von Migrantinnen und Migranten in der Bundesrepublik: Fragen der Geschichtsschreibung“, u *1999. Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 17, 1.
- Bojadžijev, M. (2008), *Die windige Internationale. Rassismus und Kämpfe der Migration*, Münster, Westphälisches Dampfboot.
- Bojadžijev, M., Karakayali, S. & Tsianos, V. (2004), „Le Mystère de l'arrivée: Des Camps et des Specters“, *Multitudes*, 19, 41-52.
- Bojadžijev, M. & Karakayali, S. (2007), „Autonomie der Migration. 10 Thesen zu einer Methode“, u *Transit Migration Forschungsgruppe*, 2007, 203-209
- Brettell, C. B. & Hollifield, J. F. (eds) (2000), *Migration Theory. Talking Across Disciplines*, London/New York, Routledge.
- Butler, J. & Spivak, G. Ch. (2007), *Who Sings the Nation-State? Language, Politics, Belonging*, London/New York/Calcutta, Seagull.
- Castles, S. & Miller, M. J. (2003), *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*, New York/London, Guilford Press.
- Chakrabarty, D. (2000), *Provincializing Europe. Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton/Oxford, Princeton University Press.
- Chalcraft, J. (2007), „Labour in the Levant“, u *New Left Review*, 45, maj-jun, 27-47.
- Chan, K. W. (2008), „Internal Labor Migration in China: Trends, Geographical Distribution and Policies“, *United Nations Expert Group Meeting on Population Distribution, Urbanization, Internal Migration and Development*, Department of Economic and Social Affairs, United Nations Secretariat, New York, jan. 21-23.
- Coutin, S. (2007), „‘Si, se puede!’ Los sin papeles en Estados Unidos y la lucha por la legalización en los primeros años del siglo XXI“, u Suárez-Navaz, L., et al. (eds), 155-183.
- Decimo, F. (2005), *Quando emigrano le donne. Percorsi e reti femminili della mobilità transnazionale*, Bologna, Il Mulino.
- De Genova, N. P. (2002), „Migrant ‘Illegality’ and Deportability in Everyday Life“, u *Annual Review of Anthropology*, 31, 419-447.
- De Genova, N. (2005), *Working the Boundary. Race, Space, and Illegality in Mexican Chicago*, Durham/London, Duke University Press, 2005.

- De Genova, N. (2009), „Conflicts of Mobility, and the Mobility of Conflict: Rightlessness, Presence, Subjectivity, Freedom“, u *Subjectivity*, 29, 445-466.
- Düvell, F. (2002), „Die Globalisierung der Migrationskontrolle. Zur Durchsetzung des europäischen und internationalen Migrationsregimes“, u *Die Globalisierung des Migrationsregimes. Zur neuen Einwanderungspolitik in Europa, Materialien für einen neuen Antimperialismus*, 7, 45-167.
- Ehrenreich, B. & Hochschild, A. R. (eds) (2003), *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*, New York, Henry Holt and Company.
- Fan, C. C. (2008), *China on the Move. Migration, the State and the Household*, London/New York, Routledge.
- Fumagalli, A. & Mezzadra, S. (eds) (2010), *Crisis in the Global Economy. Financial Markets, Social Struggles, and New Political Scenarios*, Cambridge (MA)/London, Semiotext(e).
- Georgi, F. (2007), *Migrationsmanagement in Europa*, Saarbrücken, VDM.
- Hardt, M. & Negri, A. (2000), *Empire*, Cambridge (MA), Harvard University Press.
- Hardt, M. & Negri, A. (2009), *Commonwealth*, Cambridge (MA), Harvard University Press.
- Herrera Carassou, R. (2006), *La perspectiva teórica en el estudio de las migraciones*, México D.F., Siglo XXI Editores.
- Hindess, B. (2005), „Citizenship and Empire“, u Hansen, Th. B. & Stepputat, F. (eds), *Sovereign Bodies. Citizens, Migrants, and States in the Postcolonial World*, Princeton/Oxford, Princeton University Press, 241-256.
- Honig, B. (2001), *Democracy and the Foreigner*, Princeton (NJ), Princeton University Press.
- Isin, E. F. (2002), *Being Political. Genealogies of Citizenship*, Minneapolis (MN), University of Minnesota Press.
- Isin, E. F. (2008), „Theorizing Acts of Citizenship“, u Isin, E. F. & Nielsen, G. M. (eds), *Acts of Citizenship*, London, Zed Books, 15-43.
- Isin, E. F. (2009), „Citizenship in Flux: The Figure of the Activist Citizen“, u *Subjectivity*, 29, 367-388.
- Jordan, B. & Düvell, F. (2003), *Migration. The Boundaries of Equality and Justice*, Cambridge, Polity Press.
- Linden, M. van der (2008), *Workers of the World. Essays Toward a Global Labor History*, Leiden, Brill.
- Lowe, L. (1996), *Immigrant Acts. On Asian American Cultural Politics*, Durham (NC)/London, Duke University Press.
- Marie, C.-V. (2000), „Measures Taken to Combat the Employment of Undocumented Foreign Workers in France“, u *Combating the Illegal Employment of Foreign Workers*, Paris, OECD, 107-131.
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G. & Taylor, J. E. (1993), „Theories of International Migration: A Review and Appraisal“, u *Population and Development Review*, 19, 3, 431-466.
- Mbembe, A. (2003), „Necropolitics“, u *Public Culture*, 15, 1, 11-40.
- McNevin, A. (2006), „Political Belonging in a Neoliberal Era: The Struggle of the Sans-Papiers“, u *Citizenship Studies*, 10, 2, 135-151.
- Mezzadra, S. (2004), „Le vesti del cittadino. Trasformazioni di un concetto politico sulla scena della modernità“, u Id. (ed.), *Cittadinanza. Soggetti, ordine, diritto*, Bologna, Clueb, 2004, 9-40.
- Mezzadra, S. (2006), *Diritto di fuga. Migrazioni, cittadinanza, globalizzazione*, Verona, Ombre Corte.

- Mezzadra, S. (2007), „Living in Transition“, u *Transversal*, 11-07. Dostupno online: <http://translate.eipcp.net/transversal/1107> (stranica pregledana 6. marta 2010).
- Mezzadra, S. (2008), *La condizione postcoloniale. Storia e politica nel presente globale*, Verona, Ombre corte.
- Mezzadra, S. (2009), *Italy, Operaism and Post-Operaism*, in *International Encyclopedia of Revolution and Protest*, ed. Immanuel Ness, Oxford, Blackwell Publishing, 1841–1845.
- Mezzadra, S. & Neilson, B. (2008), „Border as Method, or, the Multiplication of Labor“, u *Transversal*, 6-8. Dostupno online: <http://eipcp.net/transversal/0608/mezzadraneilson/en> (stranica pregledana 6. marta 2010).
- Mezzadra, S. & Neilson, B. (2010), „Frontières et inclusion différentielle“, u *Rue Descartes*, 67, 102-108.
- Mitropoulos, A. (2007), „Autonomy, Recognition, Movement“, u Shukaitis, S., Graeber, D. & Biddle, E. (eds), *Constituent Imagination. Militant Investigations, Collective Theorization*, Oakland, AK Press, 127-136.
- Moulier Boutang, Y. (1998), *De l'esclavage au salariat. Économie historique du salariat bridé*, Paris, PUF.
- Negri, A. (1991), *Marx Beyond Marx. Lessons on the Grundrisse*, London, Pluto Press.
- Ness, I. (2005), *Immigrants, Unions, and the New U.S. Labor Market*, Philadelphia, Temple University Press.
- Ngai, M. M. (2003), *Impossible Subjects: Illegal Aliens and the Making of Modern America*, Princeton/Oxford, Princeton University Press, 2003.
- Oishi, N., *Gender and Migration: An Integrative Approach*, The Center for Comparative Migration Studies, University of California, San Diego, Working paper 49 (www.ccis-ucsd.org/PUBLICATIONS/wrkg49.PDF).
- Papadopoulos, D., Stephenson, N. & Tsianos, V. (2008), *Escape Routes. Control and Subversion in the 21st Century*, London/Ann Arbor (MI), Pluto Press.
- Papastergiadis, N. (2000), *The Turbulence of Migration. Globalization, Deterritorialization und Hybridity*, Cambridge, Polity Press.
- Parreñas, R.S. (2001), *Servants of Globalization: Women, Migration and Domestic Work*, Palo Alto (CA), Stanford University Press, 2001.
- Parreñas, R.S. (2009), *Inserting Feminism in Transnational Migration Studies*. Dostupno online: <http://www.migrationonline.cz/e-library/?x=2183800> (stranica pregledana 7. marta 2010).
- Phizacklea, A. (2003), „Gendered Actors in Migration“, u Andall, J. (ed.), *Gender and Ethnicity in Contemporary Europe*, Oxford/New York, Berg, 23-87.
- Piore, M. J. (1979), *Birds of Passage. Migrant Labour and Industrial Societies*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Portes, A. (1997), „Immigration Theory for a New Century: Some Problems and Opportunities“, u *International Migration Review*, 31, 4, 799-825.
- Portes A. & DeWind, J. (eds) (2007), *Rethinking Migration. New Theoretical and Empirical Perspectives*, New York, Berghahn Books.
- Pun, N. (2005), *Made in China. Women Factory Workers in a Global Workplace*, Durham (NC)/London, Duke University Press.

- Rajaram, P.K. & Grundy-Warr, C. (eds) (2007), *Borderscapes. Hidden Geographies and Politics at Territory's Edge*, Minneapolis/London, University of Minnesota Press.
- Raimondi, F. & Ricciardi, M. (2004), „Introduzione“, u *Lavoro migrante. Esperienza e prospettiva*, Roma, DeriveApprodi.
- Rancière, J. (1998), *Dis-agreement. Politics and Philosophy*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Rancière, J. (2009), *Moments politiques. Interventions 1977-2009*, Paris, La Fabrique.
- Read, J. (2003), *The Micro-Politics of Capital. Marx and the Prehistory of the Present*, Albany (NY), State University of New York Press.
- Rigo, E. (2007), *Europa di confine. Trasformazioni della cittadinanza nell'Unione allargata*, Roma, Meltemi.
- Rosewarne, S. (2001), „Globalization, Migration and Labour Market Formation: Labour's Challenge?“, u *Capitalism, Nature, Socialism*, 12, 3, 71–84.
- Samaddar, R. (1999), *The Marginal Nation. Transborder Migration from Bangladesh to West Bengal*, New Delhi/London, Sage Publications.
- Sayad, A. (1999), *La double absence*, Paris, Éditions du Seuil.
- Sassen, S. (1988), *The Mobility of Labor and Capital. A Study in International Investment and Labor Flow*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Sassen, S. (2006), *Territory, Authority, Rights. From Medieval to Global Assemblages*, Princeton/Oxford, Princeton University Press.
- Steinfeld, R. J. (2001), *Coercion, Contract, and Free Labor in the Nineteenth Century*, Cambridge/New York, Cambridge University Press.
- Suárez-Navaz, L. (2007), „La lucha de los sin papeles. Anomalías democráticas y la (imparable) extension de la ciudadanía“, u Suárez-Navaz, L., et al. (eds), *Las luchas de los sin papeles y la extensión de la ciudadanía. Perspectivas críticas desde Europa y Estados Unidos*, Madrid, Traficantes de Sueños, 15-33.
- Transit Migration Forschungsgruppe (ed.) (2007), *Turbulente Ränder. Neue Perspektiven auf Migration an den Grenzen Europas*, Bielefeld, Transcript Verlag.
- Walzer, M. (1992), *What it Means to Be an American*, New York, Marsilio.
- Wihtol de Wenden, C. (1988), *Citoyenneté, nationalité, et immigration*, Paris, Arcantere.